

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945

Mellink, A.G.M.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Mellink, A. G. M. (2013). *Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Samenvatting

Worden zoals wij Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945

De individualisering van onze samenleving lijkt onomkeerbaar en onvermijdelijk. Het is uitgegroeid tot een kenmerk van de Nederlandse samenleving, bestendigd door een aantal waarborgen. Zo heeft elke burger het grondrecht op een leven zonder discriminatie, voert de Nederlandse overheid emancipatiebeleid en leren nieuwkomers in inburgeringscursussen de spelregels van onze geïndividualiseerde democratie. De individualisering van onze samenleving lijkt zo vanzelfsprekend, dat bijna niemand zich nog afvraagt of dit beeld ook klopt.

In dit proefschrift wordt de groeiende aandacht voor het vrije, zelfstandige individu in naoorlogs Nederland historisch getraceerd en kritisch tegen het licht gehouden. Dit boek gaat over de 'individualisering' van Nederland, maar het begrip wordt daartoe wel in een nieuw jasje gestoken. Tot nu toe hebben vooral sociologen een zwaar stempel op het academische debat over individualisering gedrukt. Zij duiden met de term in de regel op de onthechting tussen individu en samenleving. De onderliggende aanname is dat westerse samenlevingen in het verleden een sterke eenheid vormden, maar dat de hedendaagse, 'moderne' maatschappij uit eigengereide individuen bestaat, die in vrijheid hun eigen keuzes maken en zich losmaken van collectieve gedragspatronen. In deze studie wordt die zienswijze bestreden. Hoewel veel Nederlandse burgers de beslissingen die zij dagelijks nemen inderdaad als persoonlijke keuzes lijken te ervaren, betekent dit niet dat hun gedrag hierdoor aantoonbaar zelfstandiger, eigenzinniger of onvoorspelbaarder is geworden. Bestaand sociologisch onderzoek laat zien dat ook de moderne samenleving door allerlei vormen van groepsvorming of kuddegedrag wordt bepaald. Van een eenzijdige onthechting tussen individu en samenleving kan dus geen sprake zijn.

Individualisering is, vanuit dit perspectief bezien, een mythe. Die constatering is op zichzelf echter ontoereikend. Het feit dat individualisering als een eenzijdige onthechting tussen individu en samenleving niet bestaat, betekent allerminst dat het collectieve geloof van Nederlanders in het vrije, zelfstandige individu zonder consequenties bleef, integendeel. In dit boek wordt de aandacht gevestigd op het groeiende geloof dat Nederlanders na de Tweede Wereldoorlog zijn gaan hechten aan het vrije, zelfstandige individu. Daarbij wordt niet alleen

aandacht besteed aan de wijze waarop dit geloof tot stand kwam. Ook wordt stilgestaan bij de consequenties van de 'individualisering' van Nederland: de opkomst van het zelfbeeld dat Nederland een land vol vrije, zelfstandige burgers zou zijn dat tegen kwaadwillenden moest worden beschermd. Een van de meest opvallende bevindingen uit dit onderzoek is dat de gehechtheid van Nederlanders aan hun vermeende individuele vrijheid en zelfstandigheid een krachtig bindmiddel werd. Juist door hun geloof in het individu begonnen Nederlanders uit verschillende maatschappelijke groepen, katholieken, protestanten en buitenkerkelijken, zich met elkaar verbonden te voelen. Individualisering werd daardoor een groepsvormingsproces.

In dit proefschrift is de opkomst van individualisering als maatschappelijk bindmiddel of groepsvormingsproces bestudeerd vanuit het Nederlandse onderwijs. De Nederlandse onderwijswereld biedt veel aanknopingspunten voor de bestudering van individualisering. Dit komt vooral omdat discussies over onderwijs altijd raken aan de jeugd, die voor een toekomstige samenleving moet worden opgevoed. In discussies over onderwijs en scholing houdt een samenleving zichzelf een spiegel voor: in hoeverre is de tegenwoordige jeugd een graadmeter voor de stand van zaken in de huidige samenleving, en voor welke toekomstige samenleving moet de jeugd worden opgevoed? Door discussies over onderwijs en jeugd vanaf 1945 systematisch te bestuderen, ontstaat inzicht in de opkomst van een maatschappelijk zelfbeeld: het beeld van Nederland als een geïndividualiseerde samenleving, waarin ieder mens zijn eigen keuzes maakt. Dit opkomende zelfbeeld is in dit boek bestudeerd via Nederlandse besturenorganisaties in het bijzonder onderwijs, via algemene belangenbehartigingsorganisaties en via de voornaamste protestantse, katholieke en openbare onderwijsvakorganisaties. Als belangenbehartigingsorganisaties onderhouden zij enerzijds contact met beleidsmakers en het ministerie van onderwijs. Tegelijkertijd vertegenwoordigen zij een brede achterban binnen het onderwijs zelf, en communiceren met die achterban via onderwijsbladen die (in het geval van de onderwijsvakorganisaties) wekelijks of, (bij de besturenorganisaties) maandelijks of tweemaandelijks verschijnen. Door deze brede waaier aan onderwijstijdschriften te bestuderen, zijn de naoorlogse discussies over onderwijs en jeugd in Nederland systematisch onderzocht.

De aandacht voor het vrije, zelfstandige individu in het Nederlandse onderwijs kreeg kort na de Tweede Wereldoorlog een stevige impuls, zoals blijkt uit het eerste hoofdstuk 'Voorhoede (1945-1951)'. Hierin wordt beschreven hoe de belangstelling voor individuele vrijheid en verantwoordelijkheid ingang vond in een samenleving waar 'worden zoals wij' het adagium was, waar kinderen via eigen levensbeschouwelijke organisaties ingroeiden in de bredere maatschappij. Na vijf oorlogsjaren maakten onderwijsbestuurders en leraren zich op voor een herbezinning op de

Nederlandse samenleving. Vooral klassieke socialisten en hervormde protestanten, belangrijke bloedgroepen binnen het openbaar onderwijs, meenden dat de vooroorlogse maatschappij ten prooi was gevallen aan godsdiensttwisten en ideologische scherpslijperij. Protestanten, katholieken en openbaren onderhielden daardoor slecht contact en verschansten zich in eigen organisaties. Zij leefden niet zozeer met, maar vooral naast elkaar. Na de oorlog moest die verdeeldheid worden bedwongen. Door godsdienst te verheffen tot een zaak van het eigen geweten, hoopten pleitbezorgers van de openbare school af te rekenen met de groepswijze levensbeschouwelijke strijd tussen katholieken, protestanten en openbaren. Het geloofsleven zou daar eveneens bij winnen, omdat godsdienstigheid voortaan niet op groepsdruk, maar op persoonlijke overtuiging zou berusten, en daardoor werd versterkt.

Hoofdstuk 2, 'Verspreiding (1952-1958)', laat zien hoe het ideaal van godsdienst als zaak van het eigen geweten tot bloei kwam in de jaren vijftig. Voorstanders van protestants en katholiek onderwijs bleken gevoelig voor de aantijging dat zij, met hun godsdienstige principes, verdeeldheid zouden zaaien onder de Nederlandse jeugd. Maar bovenal begonnen zij zich af te vragen of de persoonlijk beleefde godsdienst, zoals die in het openbaar onderwijs werd beleden, niet ook binnen het bijzonder onderwijs perspectieven bood. Kon het geloofsleven in protestantse en katholieke scholen niet beter worden uitgediept als godsdienst voortaan niet berustte op een gewoontegetrouw groepsgevoel, maar op een individueel godsbesef? Werd de band tussen het individu en God niet sterker als zij berustte op persoonlijke overtuiging? Toen deze gedachte terrein begon te winnen in het bijzonder onderwijs, groeide de aandacht voor individuele vrijheid en zelfstandigheid, aanvankelijk vooral op religieus terrein.

Het derde hoofdstuk, 'Vereenzelviging (1959-1966)', schetst de gevolgen van de opgekomen verpersoonlijking van godsdienst: gelovigen werden benaderd en behandeld als zelfstandige, vrije individuen, die op basis van hun eigen afwegingen gewetensvolle keuzes moesten maken. Vormen van institutionele groepsdruk die vroeger vanzelfsprekend waren, zoals het belang van kerkgang en de trouw aan 'eigen organisaties', kwamen hierdoor ter discussie te staan. De opvoeding van kinderen volgens een vast levensbeschouwelijk stamien, het worden zoals wij, raakte omstreden. Desondanks kregen leerlingen en leraren te maken met een nieuwe, meer impliciete groepsdruk: de toegenomen druk om zelf een band met God te onderhouden, de druk om dit persoonlijke godsbesef te 'bewijzen' via 'christelijk' gedrag: medemenselijkheid, persoonlijk bezielde gebed en aandacht voor de Derde Wereld. De aandacht voor het persoonlijk geweten kreeg ook steeds meer invloed binnen de pedagogiek. Docenten zetten zich in voor een opvoeding die tot zelfstandigheid leidde, terwijl zij tegelijkertijd veronderstelden dat kinderen al zelfstandige, vrije individuen waren.

Hoofdstuk 4, 'Verwachting (1967-1972)', belicht de gevolgen van deze pedagogische spanning. Hoe kunnen leraren hun leerlingen opvoeden tot zelfstandigheid? Hoe verhoudt de leidende hand van de opvoeder zich tot het idee dat kinderen zelfstandig en vrij moeten zijn? In de late jaren zestig worstelden leraren en onderwijsbestuurders openlijk met dit urgente probleem. Daarmee riepen zij de gezagscrisis van de jaren zestig moedwillig over zichzelf af. Oud gezag had afgedaan en werd daarom herijkt. Voortaan hoorde elk gezag ten dienste te staan van het vrije, zelfstandige individu. Alleen via onderwijs dat zich op deze zelfstandigheid richtte, kon het kind een zelfredzaam burger worden die zich uit knellende groepsverbanden zou bevrijden. Het kind moest worden wie het was. In dezelfde periode kwam ook de metafoor in zwang die aan dit gevoel uitdrukking gaf: ontzuiling.

Na de herijking van de gezagsverhoudingen in het onderwijs, kon in de jaren zeventig de opbouw van de geïndividualiseerde samenleving beginnen. Hoofdstuk 5, 'Verwezenlijking (1973-1981)', laat zien hoe dat gebeurde. Duidelijk wordt dat de opbouw van een vrije, emancipatoire samenleving tot forse politieke spanningen leidde, omdat onenigheid ontstond over de vraag hoe die samenleving eruit moest zien en wat de maatschappelijke verantwoordelijkheid van het onderwijs daarbinnen was. Hoe moesten leraren hun leerlingen opvoeden tot geëmancipeerde, vrije burgers? De middenschool, een prestigieus nieuw onderwijstype gericht op de emancipatie en zelfontplooiing van scholieren, werd het slachtoffer van deze verdeeldheid. In de loop van de jaren zeventig bleek dat Nederlanders geen overeenstemming bereikten over vraag hoe een kind tot een zelfstandige, vrije volwassene werd opgevoed. De 'emancipatie' van het kind faalde als eendrachtig, collectief gedragen proces en werd voortaan als persoonlijke opdracht voorgesteld. Impliciet gold Nederland hierdoor als een geëmancipeerde, geïndividualiseerde samenleving waarin vrijheid voor het oprapen lag voor de zelfstandige individuen die haar omarmden.

De consequenties van de aanname dat Nederland een emancipatoire, geïndividualiseerde samenleving was geworden, komen aan bod in hoofdstuk 6, 'Verstoting (1982-1990)'. Een werkelijk vrije samenleving was nooit ontstaan, maar de strijd voor individuele vrijheid en verantwoordelijkheid had wel een gemeenschap van zelfbenoemde 'geïndividualiseerden' geschapen. Nederlandse burgers waren zichzelf sinds het voorgaande decennium steeds meer gaan zien als zelfstandige wezens die hun eigen lot konden en wilden bepalen. Met de toestroom van migranten binnen het Nederlandse onderwijs in de jaren tachtig, voor een belangrijk deel moslims, werd verondersteld dat deze nieuwkomers die vrijheid vooralsnog ontbeerden. Nieuwe migranten waren immers nooit ontzuild, waren verbonden aan specifieke religieuze groepsstructuren en zouden daardoor minder modern, geëmancipeerd, vrij en onafhankelijk zijn. Leraren en

onderwijsbestuurders zetten in op de ontwikkeling van intercultureel onderwijs, dat moest bijdragen aan de ‘emancipatie’ van de nieuwkomers, opdat zij net zo modern, vrij en onafhankelijk zouden worden als Nederlanders reeds meenden te zijn.

Het waren echter Nederlanders, en niet de nieuwkomers zelf, die de uitkomst van deze emancipatie bepaalden. Tegelijkertijd zagen Nederlanders veelal over het hoofd dat hun geïndividualiseerde zelfbeeld geen resultaat was van feitelijke verzelfstandiging, maar voortkwam uit een lang groepsvormingsproces dat hen het gevoel had gegeven dat zij, in tegenstelling tot anderen, vrije, zelfstandige, geëmancipeerde individuen waren. De inzet voor emancipatie en integratie van buitenlanders in de Nederlandse school en samenleving, die onder de vlag van vrijheid en emancipatie werd geleverd, voedde hierdoor de verwachting dat nieuwkomers de ‘geëmancipeerde’, ‘moderne’ en ‘ontzuilde’ waarden van de zelfbenoemde geïndividualiseerde samenleving zouden omarmen. ‘Worden wie je bent’ werd ‘worden zoals wij’.

Rond 1990 was aldus de basis van het Nederlandse integratiedebat gelegd. Gemeenplaatsen uit het huidige debat over onderwijs en integratie waren tegen die tijd al ontstaan: het onderscheid tussen ‘witte’ en ‘zwarte’ scholen, de scheidslijn tussen autochtonen en allochtonen, het idee dat nieuwkomers moesten ‘integreren’ en dat zij westerse waarden moesten leren omarmen via doelgericht emancipatiebeleid. In de conclusie wordt kort ingegaan op de invloed van deze omgang met nieuwkomers in onze eigen tijd. De voorstelling van individualisering als verbindend maatschappelijk zelfbeeld plaatst het huidige debat over de multiculturele samenleving in een ander perspectief. Ze stelt het vaak zo gemakkelijk gemaakte onderscheid tussen moderne, tolerante, geïndividualiseerde Nederlanders en ouderwetse, intolerante, onvrije en onzelfstandige moslims en orthodoxe christenen ter discussie. Ze legt tevens een nieuw groepsvormingsproces bloot dat in naam van individuele vrijheid en verantwoordelijkheid in naoorlogs Nederland is ontstaan. Individualisering is een groepsvormingsproces, dat onze omgang met migranten en orthodox gelovigen heeft getekend. Bezinning op onze eigen individualiseringsdrang biedt echter aanknopingspunten onze eigen maatschappij met nieuwe ogen te bekijken en de tekortkomingen van een geïndividualiseerde samenleving met hernieuwde kracht te lijf te gaan.